

Амелия Милчева

ЖАНРОВАТА ХЕТЕРОГЕННОСТ НА “ВУЛГАТАТА”

Цикълът “Ланселот—Граал”, известен още като “Вулгата” поради огромната си популярност, се включва със своята тематика в групата на френските прозаически романи, които през XIII в. продължават обработката на Артуровите сюжети. Пет анонимни романа изграждат огромния корпус на “Вулгатата” — “Историята на Светия Граал”, “Мерлин в проза”, “Ланселот в проза”, “Търсенето на Светия Граал” и “Смъртта на крал Артур”. Хронологически цикълът възниква приблизително между 1215 г. и 1230 г., като първоначално е създаден романът “Ланселот” (около 1215—1220 г.), след това “Търсенето на Светия Граал” и “Смъртта на крал Артур”, а първите две части — “Историята на Светия Граал” и “Мерлин” — са добавени по-късно.

“Вулгатата” се появява в условията на твърде усложнени и разнопосочни социо-културни явления и тенденции, които довеждат до преосмислянето на куртоазните ценности, възплътили през XII в. утопичните възжеления на френското рицарско съсловие.

Културното самосъзнание на френското рицарство се обособява още през XII в. Тогава по думите на Албер Пофиле поети, романисти, моралисти и теоретици възхваляват и подробно описват куртоазните предписания. Този всеобщ стремеж цели не само промяна в светските отношения между половете. Чрез него любовта се преосмисля, пречиства и извисява до светска ценност. Същевременно тя се превръща в награда за рицарското съвършенство, като към традиционните добродетели на епическите герои — смелост, щедрост, саможертва — бива добавено изящството в обноските и в общуването¹.

Куртоазността и свързаният с нея куртоазен идеал се оформят окончателно във френското общество към края на XII в. Те оказват влияние върху процеса на систематическа естетизация и универсализация на рицарските ценности, които именно в този си вид изграждат основата на куртоазната лирика и куртоазния роман².

През XIII в. три основни фактора оказват най-силно влияние върху появата на френската романна проза, и в частност на цикъла “Ланселот—Граал”:

— сложният културен контекст, разкриващ наличието на богато “разноречие”³;

— циклизацията на източниците, характерна както за романа, така и за епоса;

— прозаизацията на романното повествование.

Френската и западноевропейската култура през XIII в. се характеризират преди всичко със систематизаторския дух на енциклопедизма.

Като столетие на схоластиката, “теологическите суми” и високата готика, XIII в. е известен и с активната проповедническа дейност на доминиканския и францисканския орден. Като истински век на проповедта⁴ той отбелязва разцвета на жанровете от среднолатинската дидактическа словесност — примери, жития на светии, чудеса, видения. Именно тогава достига своя връх вярата в чудесата и в магическите ритуали. Същевременно фолклорът все повече прониква във високата култура, намираща се под контрола на духовенството. През XIII в. литературата е постоянно свързана с множество фолклорни източници⁵.

Появата на градската литература през този век още повече усложнява духовния живот на западноевропейското общество.

Едно от най-важните явления в културата е писмената фиксация на народните езици и диалекти. По това време френският език във Франция се превръща в език на литературата, историографията и юриспруденцията. Тринайсети век бележи началото на светския период в историята на френската ръкописна книга. Тогава разпространението на книжовността и разширяването на нейната аудитория се осъществяват особено бързо⁶. Развитието на френската проза е свързано именно с писменото разпространение на народните диалекти⁷.

Прозаизацията на френската литература и на средновековния роман също започва през XIII в.⁸ До началото на това столетие единствените писмени паметници, свидетелстващи за съществуването на френската проза, са юридическите документи и християнските проповеди. Функционалността и особеностите на латинската проза през средновековието са свързани с няколко твърде важни факти, които определят употребата на прозаическото повествование на френски език от XIII в. нататък. Преди всичко това е общоприетото мнение, че прозата е изразно средство на свещените книги, на високата проповед и екзегезата. Освен това, съпоставена със стихосложението, прозата е смятана за по-опростена⁹ и по-достоверна¹⁰ форма на изразяване.

Първата половина на XIII в. се свързва и с един от периодите на величаво могъщество в историята на католическата църква и оглавяващото я папство¹¹. В началото на века папа Инокентий III обявява кръстоносен поход срещу еретическите движения на катарите, известни още като албигойци.

Това време е повратен момент и в историята на западноевропейската образователна система, която преживява период на секуларизация и разцвет. Църковните училища прерастват в университети със значителна автономия.

През XIII в. се изостря чувството за време¹² и се възобновява интересът към историята¹³.

Известен като период, в който средновековната религиозност и образованост процъфтяват, този век все пак не е време на противопоставяне между клерикалната и светската култура. Според една съвсем нова хипотеза на известния френски историк Жак Льо Гоф¹⁴ от средата на XII до средата на XIII в. настъпва изменение в основните ценностни ориентации на западното общество. Това

изменение Льо Гоф определя като “устревяване на висшите небесни ценности към тленната земя”.

Особено интересни са описаните от Льо Гоф промени, настъпили в областта на аристократическата етика и религията.

През XIII в. безупречността олицетворява идеала на светския куртоазен кодекс. Според Льо Гоф тя представлява синтезиран образ, обединяващ качествата на двама от главните герои на “Песента за Роланд” — благочестивия, но дързък Роланд и мъдрият Оливие. Куртоазността е по-умерена и съчетава смелостта с мъдростта, доблестта с разума.

Активната дейност на просешките ордени¹⁵ предизвиква обновяването на църквата според Льо Гоф. Именно по това време възникват еретически учения, провъзгласяващи пълно отричане от всичко светско и материално в името на небесните ценности. Оформят се и паралелни възгледи, чиято основа се гради върху мечтата за хилядолетното царство, възвестено от Апокалипсиса, и върху бляна по златния век, когато ще изчезнат светски и църковни йерархически различия, за да се установи царството на светците от земния свят.

Ранносредновековният аскетически идеал възславя презрението към човешкото тяло. Григорий Велики определя тялото като “нечиста обвивка на душата”. Според Льо Гоф през XII—XIII в. тялото постепенно е признато като форма за всяко одухотворено същество, а красотата на тялото се възприема вече като признак за душевна красота.

През ранното средновековие монасите разпространяват сред християнското общество пренебрежение към земните блага и радости, една от проявите на което е постоянното потискане на смеха. Още през античността Аристотел определя човека като единственото живо същество, способно да се смее. Средновековната ригористическа традиция обаче напълно се противопоставя на това мнение. Според нейните привърженици, тъй като Евангелието свидетелства, че Исус Христос нито веднъж не се е усмихнал през своя земен живот, хората също не трябва да се смеят. Напротив — те са длъжни, колкото е възможно, повече да плачат, разкайвайки се по този начин за греховете си и за своята природа, покварена от първородния грях. Според Льо Гоф през XIII в. смехът се узаконява в по-голямата част от своите прояви. Смехът като архетипен образ на райската радост е твърде характерен според Льо Гоф за преориентацията на ценностните представи и за тяхното преобразуване от “небесни” в “земни”.

Сергей Аверинцев описва по-кратко, но твърде сходно с хипотезата на Льо Гоф времето на зрялото средновековие. Тогава, пише той, “обществото е все още напълно “християнско”, но противопоставя на християнските аскетически заповеди своето желание за естественост и свобода. Възникналото взаимодействие между двете ценностни системи поражда антагонизъм, компромис и даже допълване между тях”¹⁶.

Изследванията на Фердинанд Лот (1918)¹⁷, Етиен Жилсон (1925)¹⁸, Албер Пофиле (1980)¹⁹, Жан Фрапие (1961)²⁰ и Жан-Шарл Пайен (1967)²¹, посветени на “Вулгатата”, са обединени от традиционната гледна точка, според която куртоазната и религиозната ценностна система се противопоставят, но не се взаимодопълват в рамките на цикъла.

Анализът на измененията, които претърпява куртоазният идеал в петте романа на цикъла “Ланселот—Граал”, доказва обаче, че взаимодействието между двете ценностни системи — светско-куртоазната и религиозната — води до тяхното взаимно проникване и обогатяване. В процеса на това взаимодействие се обособяват и няколко жанрови разновидности на “повествованието за изпитание”²².

Идеята за изпитанието обединява петте романа от цикъла “Ланселот—Граал” по отношение на сюжетно-композиционната им структура, системата на персонажите и хронотопа. Трансформациите на повествователните модели на идеята за изпитанието отразяват двете основни особености на романите от цикъла.

Първата е свързана с жанровата нееднородност, с невъзможността да бъдат определени типологически романите от цикъла като произведения, илюстриращи единствено признаците на романното повествование.

Втората особеност отразява тематичната компилативност на цикъла, всеобхватността на темите, героите, проблемите и интерпретациите. “Вулгатата” впечатлява както с изчерпателността, така и с архитектуриката на прозаическото повествование, систематизирало в петте романа енциклопедията на куртоазно-рицарския пантеон под знака на обстойно разгълкуваната енигма на Граала, въведена още от Кретиен дьо Троя.

Така например в “Ланселот в проза” куртоазното съдържание на идеята за изпитанието се съхранява в най-голяма степен и по проблематика романът е най-близко до класическия куртоазен роман в стихове.

Дворът на крал Артур, Кръглата маса, около която се събират на всеки християнски празник най-добрите рицари, неизменно присъствуват в “Ланселот в проза”. Ланселот и множеството второстепенни герои са истински представители на “своя” свят. Разделянето на универсума в “Ланселот в проза” на “свои” и “чужди” съвпада с етическата антиномия на героите от архаическия (митологичен) епос, от националната френска епопея (класически епос) и от класическия куртоазен роман²³. “Чуждите” обикновено не са представители на някаква етническа общност, а олицетворяват магическите, вредителски сили, действащи по периферията на Артуровото кралство. “Своят” свят е етически хомогенен, тъй като в него властвуват едни и същи представи за доблест, слава и безчестие. Всъщност тези представи съвпадат с ценностната система на класическия рицарски роман, а тя е подчинена на единен, предварително изграден и установен идеал като в епоса. Основното различие между епоса и рицарския роман се определя от факта, че епическите герои са неизменни носители на предварително зададения идеал, докато Артуровите рицари илюстрират отклоненията от идеала и стремежа към съвършенство чрез множество подвизи и изпитания, които биха ги доближили до този идеал²³.

Двуединството на любовта и подвига определя същността на куртоазния идеал в класическия рицарски роман. Синтезът на рицарски качества, християнска любов и преклонение пред Дамата отразява многосъставността на идеалния рицарски образ. Отклоненията от бленувания идеал предизвикват коли-

зиите в класическия рицарски роман и същевременно пораждат желанието на героите за нови изпитания.

Куртоазното съдържание на идеята за изпитанието се съхранява в “Ланселот в проза” само в епизодите, посветени на Ланселот. Високият план на куртоазната любов и рицарския подвиг е отразен чрез образа на главния герой на романа, който съхранява чертите на безупречния рицар и същевременно напомня за героическата идеализация на традиционните персонажи от куртоазната епика.

Сложната система от второстепенни герои в “Ланселот в проза” и преплитането на паралелни сюжетни линии свидетелствуват за постепенните изменения на куртоазния идеал. Двуетността на подвига и любовта бавно се разрушава и предизвиква профанация на куртоазната любов, както и обезсмисляне на рицарския подвиг, граничещ със самоцелно странствуване в търсене на авантюри. Пародийният план на изображение се прокрадва все по-често в централната част на романа (IV, V, VI том), но принизените и преобърнати куртоазни ценности не се противопоставят на християнските добродетели, нито се преосмислят в духа на християнската религия. Въведени чрез “историческа инверсия”²⁴, религиозните ценности само набелязват едно ново аксиологическо определяне на настоящото и бъдещото битуване на Артуровото кралство. Благочестивостта, аскетизмът, вярата и подчинението на религиозните нравствени норми са характерни само за героите от далечното минало, за времето на християнизацията на Британия и дейността на Йосиф Ариматейски. В “Ланселот в проза” преобладава жизнеутвърждаващият светски дух, който съхранява устойчивостта на куртоазните ценности.

Като “повествование за изпитанието” осемте тома на “Ланселот в проза” трудно се вмести в точно определени жанрови граници. Смесовата структура на романа се разслагва на три пласта — куртоазно-рицарски, феодално-рицарски и религиозен, които тематично и сюжетно-композиционно се преплитат. В резултат от умелата преработка на множество източници романът в крайна сметка носи жанровите белези на авантюрния роман за изпитанието, на класическия рицарски роман в стихове и дори на епоса.

В “Търсенето на Светия Граал” куртоазната и религиозната ценностна система се противопоставят помежду си, но в резултат на това пряко взаимодействие само привидно надделяват свещените “небесни” стойности. Всъщност преосмислянето на куртоазния идеал в духа на християнския аскетизъм води до появата на нов хуманен идеал, вплътен в образа на “небесното” рицарство, призвано чрез отърсването си от земните радости да изкупи греховете на Артуровото кралство. Последствията от прякото взаимодействие между двете ценностни системи в “Търсенето на Светия Граал” са свързани с коренното изменение на идеята за изпитанието и с жанровата специфика на романа.

Под влияние на християнската идея за саможертва и мъченичество в името на изкуплението на човешките грехове идеята за изпитанието придобива религиозно-мистическо съдържание при изображението на “небесните” рицари. Техните образи до голяма степен се сливат с образите на светците от агиографията. Саможертвата на “небесните” рицари изисква отричане от “земните” чув-

ства и пристрастия — от радостите на плътта, от злобата и братоубийството — в името на хуманния идеал, определящ смисловата структура на романа. Този хуманен идеал отразява качествената модификация на куртоазния идеал в “Търсенето на Светия Граал”. Той разкрива новите измерения на рицарската любов и рицарския подвиг. Куртоазната любов, обявена в романа за греховна, преминава в по-възвишена форма на любов — в любовта към ближния. Рицарските подвизи и най-вече подвизите на “небесните” рицари се свързват със съдбата на Артуровото кралство.

В “Търсенето на Светия Граал” Артуровият свят е отново разделен по характерния за епоса начин на “свои” и “чужди”. Под влияние на цистерцианската и бернардинската доктрина светът на “своите” е вторично разделен на “праведници” и “грешници”. “Грешниците” стават “чужди” в “своя” свят, тъй като висшите духовни ценности се оказват недостъпни за тях. Всъщност “грешниците” съответствуват на образите на “земните” рицари — Ланселот, Говен, Ектор, а като “праведни” се проявяват единствено “небесните” рицари Галаад, Боор и Персевал. Галаад олицетворява в най-висша степен хуманния идеал, оформящ смисловото ядро на романа, а духовната криза и прераждането на Ланселот по време на търсенето на Граала отразяват най-ярко взаимопроникването между двете ценностни системи — куртоазната и религиозната.

Жанровите особености на “Търсенето на Светия Граал” отново очертават разнородност поради наличието в романа на типологически признаци както на епоса, така и на агиографията и на авантюрно-изповедния роман за изпитанието.

“Смъртта на крал Артур” разкрива постепенното изчезване на идеята за изпитанието и епизацията на рицарския роман в проза.

Идеята за изпитанието е съхранена единствено в началната част на романа, в която Ланселот доказва отново, че подвизите му са подчинени на куртоазния идеал и любовта му към кралица Гениевра, съпруга на крал Артур. В известна степен тази начална част на романа е логически откъсната от “Търсенето на Светия Граал”, тъй като Ланселот сякаш безпамятно е преживял своето духовно прераждане в търсенето на Граала и отново се връща към своето увлечение по Гениевра. Фактът, че “земното” рицарство е забравило бляна си по висшите духовни ценности след подвига на Галаад, доказва, че “Вулгатата” все пак утвърждава чрез “Ланселот в проза” и “Смъртта на крал Артур” ценностната преориентация, характерна за западноевропейската култура през XII—XIII в. Смесовата структура на “Смъртта на крал Артур” обаче е подчинена като цяло на християнската идея за финализма и именно затова романът традиционно се интерпретира като апокалиптично изображение на неизбежната гибел на Артуровото кралство. Всъщност в процеса на формирането си цикълът “Ланселот—Граал” все повече се отдалечава от ценностната преориентация на западноевропейската култура през XII — XIII в., която описва Жак Льо Гоф. Докато “Ланселот в проза” утвърждава светските ценности, следващите романи от цикъла набелязват явна тенденция към взаимодопълване и постепенен превес на християнските ценности за сметка на куртоазната ценностна система. “Висшите небесни ценности”, вместо да се “устремят към тленната земя” според хипо-

тезата на Льо Гоф, асимилират куртоазния идеал, за да докажат неговата несъстоятелност и обреченост. Причините за тази смислова противоречивост и нееднозначност на отделните романи от цикъла “Вулгата” се коренят в разнопосочните влияния, които анонимните автори съчетават в рамките на огромното повествование в проза, обединявайки в едно цяло мотиви, теми и герои от най-различни източници — фолклорни, литературни и историографски.

Колкото до жанровата специфика на “Смъртта на крал Артур”, романът разкрива постепенен преход от авантюрния роман за изпитанието към епоса. Признаците на тази постепенна епизация на романното повествование в проза са няколко.

Разделението на “свои” и “чужди” е отново вторично създадено в “своя” свят, т. е. в света на Артуровото кралство. Братоубийствена война противопоставя два клана, формирани от двамата най-добри рицари на Кръглата маса — Говен и Ланселот. Индивидуалният конфликт, предизвикан от незаконната любов между Ланселот и Гениевра, прераства в колективен и именно това изменение типологически сближава “Смъртта на крал Артур” с епоса.

Вторият признак, бележеш преобладаването на епическото начало над романното, е свързан с факта, че Ланселот в крайна сметка жертвува любовта си в името на своята васална вярност към крал Артур.

Изменението на образа на крал Артур в “Смъртта на крал Артур”²⁵ очертава следващия признак на епизацията на рицарския роман в проза. Още в “Ланселот в проза” Артур се включва в битките на своите рицари. Класическият рицарски роман обаче представя фигурата на краля като напълно статична. В романите на Кретиен дьо Троя кралят символизира преди всичко най-висшата инстанция, която оценява достойнството на всеки рицар, и именно затова рицарите се явяват при двора на Артур, разказвайки или доказвайки своите успешни изпитания. В “Смъртта на крал Артур” Артур се включва в битките и все повече се приближава до образа на Карл Велики от френската национална епопея.

В кръговрата от конфликти “чуждите” в Артуровия “своя” свят все повече се обособяват етнически. Противопоставянето на римляни и саксонци срещу армията на крал Артур илюстрира поредния признак, сближаващ типологически “Смъртта на крал Артур” с френския героичен епос.

Последните два романа от цикъла “Вулгата” отразяват преплитането на три средновековни повествователни традиции — агиографската, историографската и епическата.

Житийната традиция се откроява в “Историята на Светия Граал” и в “Мерлин в проза” при изкуственото добавяне на двата романа към цикъла. Компилацията и обединяването на множество християнски и Артурови легенди, особено разпространени през XII—XIII в., не са безразборни в тези два романа. Те се осъществяват чрез съчетаването на два принципа на циклизация — религиозно-легендарен и авантюрно-куртоазен²⁶. В резултат от този процес на компилиране Артуровите легенди придобиват религиозна интерпретация и се изпълват с християнска символика.

В “Историята на Светия Граал” идеята за изпитанието отново се появява,

като нейното религиозно-мистическо съдържание се определя още от самото начало на романа. Влиянието на агиографията и библейските сказания най-ясно проличава при построяването на сюжета и системата от персонажи. Чудесата, които творят героите, и изпитанията, които преодоляват, напомнят за библейските канонически и апокрифни текстове. Светът в “Историята на Светия Граал” е разделен антиномично на “вярващи” и “езичници”. Процесът на евангелизация на Британия, описан в романа, се осъществява в условията на постоянни стълкновения между пристигналите от изток разпространители на християнството и езичниците. Преплитането на множество сюжетни линии изгражда смислова структура, която отразява преобладаването на религиозната ценностна система в романа. Образите на мъчениците, побеждаващи винаги чрез благочестивост и саможертва, възплащават християнските ценности.

Тези основни особености на романа го характеризират като житийна новинност на романа за изпитанието.

“Историята на Светия Граал” и “Мерлин в проза” се приближават до средновековната историография по няколко причини. Преди всичко те се основават на множество факти, заимствувани от “исторически” съчинения като каноническите евангелия, апокрифното “Евангелие от Никодим”, апокрифните “Деяния на Апостолите”, смятани за напълно достоверни през средновековието. Същевременно анонимните автори на двата романа описват събитията, свързани с разпространението на християнството по източните земи и на Британските острови, като спазват привидна хронологическа последователност. Тази псевдохронологическа последователност е създадена чрез описанието на две генеалогии — на пазителите на Граала и на рицарите от Кръглата маса.

“Историята на Светия Граал” излага последователно като своеобразна псевдохроника²⁷ събитията, свързани с мисионерската дейност на Йосиф Аримафейски, на неговия син Йосифе и на група новопокръстени, които разнасят идеите на християнството на изток и по Британските острови.

В “Мерлин в проза” също е спазен хронологическият (псевдоисторически) принцип на излагане на събитията. Романът разкрива отначало изпълнената с чудеса поява на самия пророк Мерлин и проследява историята на царство Логр до раждането на Артур. Основната част на романа представлява псевдохроника на първите години от управлението на крал Артур. Тези години са описани като време на войни срещу саксонци и непокорни васали.

Историята на британските крале и на рицарите на Кръглата маса е обстойно изложена в “Мерлин в проза” като борба между две постоянно враждуващи общности, представени от “своите” и “чуждите”. В познатата от епоса антиномия етническата обособеност на противопоставящите се групи е заменена от разделянето на “вярващи” и “езичници”. Тази замяна обаче отразява отново един от типологическите признаци на френската национална епопея. Преобладаващите “формулни”²⁸ описания на героите и на баталните сцени илюстрират отново близостта на романа с епическото повествование. Идеята за изпитанието е напълно заменена в “Мерлин в проза” от идеята за утвърждаването на епическия идеал на християнската общност в Британия.

Към всичко споменато дотук по отношение на жанровата хетерогенност на отделните романи и на целия цикъл “Ланселот—Граал” в заключение може

да се добави, че “Вулгатата” представлява своеобразен роман-енциклопедия, в който “вметнатите жанрове”²⁹ оказват огромно влияние върху структурирането на семантичните пластове и на самото повествование в проза.

БЕЛЕЖКИ

¹ А. Rauphilet. Le legs du Moyen âge. — In: Etudes de littérature médiévale. Melun. 1950, p. 166—167.

² Л. Г. Андреев, Н. Г. Козлова, Г. К. Косиков. История французской литературы. М., 1987, с. 16.

³ М. М. Бахтин. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. М., 1975, с. 84.

⁴ А. Я. Гуревич. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII в.). М., 1989.

⁵ А. Я. Гуревич. Средневековый мир: культура безмолвствующего общества. М., 1990, с. 178.

⁶ И. П. Мокрецова, В. Л. Романова. Французская книжная миниатюра в советских собраниях. 1270 — 1300. М., 1984, с. 11.

⁷ M. Zink. La subjectivité littéraire. Autour du siècle de Saint Louis. P., 1985, p. 19.

⁸ D. Poirion. Romans en vers et romans en prose. — In: GRLMA, 1978, 4, p. 74—81.

⁹ Исидор Севильски в своите “Етимологии” свързва понятието “prosa” с “pro/g/sum”, т. е. с изразяването чрез права линия, което се противопоставя според него на извивките на стиха, подчинен на определена метрика (M. Zink. Op. cit. p. 69—70).

¹⁰ В първата френска енциклопедия в проза “Книга на съкровищата”, написана от Брунето Латини през 1256 г., прозата е упомената като език на историята или на достоверното свидетелство (M. Zink. Op. cit. p. 69—70).

¹¹ В. В. Соколов. Средневековая философия. М., 1979, с. 300.

¹² А. Я. Гуревич. Средневековый мир..., с. 67.

¹³ Ж. Ле Гофф. С небес на землю (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII—XIII вв.) — В: Одиссей. Человек в истории. 1991, с. 39.

¹⁴ Пак там, с. 25—47.

¹⁵ Францисканците, доминиканците, капуцините и др. влизат в числото на просешките ордени, възникнали през XIII в. като опозиция на светските уклони в църквата. Ж. Льо Гофф. Интелектуалците през средновековието. С., 1993, с. 153—154.

¹⁶ С. С. Аверинцев. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977, с. 22—23.

¹⁷ F. Lot. Etudes sur le Lancelot en prose. P., 1918.

¹⁸ E. Gilson. La mystique de la grâce dans La Queste del Saint Graal. — In: Romania (LI) 1925, p. 339—354.

¹⁹ А. Rauphilet. Etudes sur la Queste del Saint Graal. P., 1980.

²⁰ J. Frappier. Etude sur la Mort le roi Artu. Genève, 1961.

²¹ J. Ch. Payen. Le motif du repentir dans la littérature médiévale (dès origines à 1230). Genève, 1967.

²² Г. К. Косиков. К теории романа (роман средневековый и роман нового времени). — В: Диалог. Карнавал. Хронотоп. Витебск, 1993, № 1. с. 32.

²³ Л. Г. Андреев, Н. Г. Козлова, Г. К. Косиков. Цит. съч., с. 40 — 52; М. М. Бахтин. Цит. съч., с. 199; Е. М. Мелетинский. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. М., 1986.

²⁴ М. М. Бахтин. Цит. съч., с. 300—306.

²⁵ D. Boutet, A. Strubel. *Littérature, politique et société dans la France du Moyen âge*. P., 1979. p. 79—100.

²⁶ А. Д. Михайлов. Французский рыцарский роман и вопросы типологии жанра в средневековой литературе. М., 1976, с. 208—209.

²⁷ А. Д. Михайлов. Цит. съч., с. 208.

²⁸ “Формулният” стил на френската национална епопея е най-добре разкрит от Жан Рижнер в: J. Rychner. *La chanson de geste: Essai sur l'art épique des jongleurs*. Genève, 1955.

²⁹ М. М. Бахтин. Цит. съч., с. 133—134.